

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YENİ YETMƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

İxtisas: 5804.01 – Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın
və təhsil tarixi

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Şaiq Şahin oğlu Tağıyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN–2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: pedaqoji elmlər doktoru, professor
Akif Nurağa oğlu Abbasov

Rəsmi opponetlər: pedaqoji elmlər doktoru, professor
Hümeyir Hüseyn oğlu Əhmədov

pedaqoji elmlər doktoru, dosent
Həsən Bayram oğlu Bayramov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəzakət Rəsul qızı Yusifova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: pedaqoji elmlər doktoru, professor

İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qızıltac Tarverdi qızı Şahbazova

Elmi seminarın sədri: pedaqoji elmlər doktoru, professor

Ləzifə Nağı qızı Qasımova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində ümumtəhsil məktəblərinin önəmli vəzifələrindən biri şagirdlərdə azərbaycançılıq ideologiyasına rəğbət hissələrinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Yeniyetmələrlə aparılmış məqsədyönlü, sistemli iş nəticəsində onlar bu qənaətə gəlməlidirlər ki, azərbaycançılıq ideologiyası müstəqil dövlət olmağımız, vahid Azərbaycanı qorumaq və möhkəmləndirməkdən ötrü son dərəcə mühüm vasitə, dünya azərbaycanlılarını vahid ideya ətrafında birləşdirməyin şərtidir.

Azərbaycançılıq məfkurəsi respublikamızdakı bütün xalqları, eyni zamanda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayıb fəaliyyət göstərən azərbaycanlıları öz ətrafında birləşdirir. Azərbaycançılığın belə bir ideologiya halını almasında və dövlətimizin ideya təməlini təşkil etməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycançılıq ideologiyası Ümummilli liderin adı ilə bağlıdır.

Yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə olunması üzrə işin dissertasiya mövzusu kimi seçilməsi problemin aktuallığından irəli gəlir.

Nəzərdən keçirdiyimiz problem “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda mühüm vəzifə kimi irəli sürülür: “...*elə vətəndaş, elə şəxsiyyət yetişdirmək lazımdır ki, onlar həm vətənpərvər, həm də azərbaycançılıq ideyalarına sədaqətli olsun.*”¹

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Strategiyası”nda da gənc nəslin azərbaycançılıq ideologiyasına sədaqət ruhunda tərbiyə olunması məsələləri diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həmin sənəddə deyilir: “-...*xalqın milli ənənələrinə, azərbaycançılıq ideyalarına sədaqətli qalan, müstəqil düşünən və yaradıcı keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyət yetişdirmək.*”²

Araşdırmalarımız göstərdi ki, sovet dövründə milli ideologiya, vətənpərvərlik şüarçılığa çevrilmiş, bu bərdə tərifi ibarələr söylənmiş, əslində isə gənclərin milli ideoloji dünyagörüşü, eləcə də

¹“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009.

² Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013, s.78.

milli ideoloji hissləri zəif olmuşdur. Lakin bir sıra dəyərli əsərlərdə tədqiq etdiyimiz problemlə əlaqədar faydalı mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Ə.Y. Seyidovun, X.Q. Fətəliyevin, Y.R. Talibovun, Ə.Ə. Ağayevin, İ.İ. Əliyevin, A.N. Abbasovun, F.A. Rüstəmovun, F.B. Sadıqovun, S.M. Quliyevin, H.M. Əhmədovun, N.M. Muxtarovanın və digər müəlliflərin əsərlərində milli ideoloji tərbiyənin reallaşdırılması, onun pedaqoji-psixoloji əsaslarına dair dəyərli fikirlərə rast gəlinir. Lakin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə məsələsi adları çəkilən pedaqoqların bilavasitə tədqiqat obyektinə olmadığından problemin ayrı-ayrı tərəflərinə lazımı səviyyədə münasibət bildirilməmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz problem nə pedaqoji, nə də digər humanitar elmlər üçün yeni deyildir. Uzun müddət həm ölkəmizdə, həm də keçmiş ittifaqa daxil olan respublikalarda pedaqoq və psixoloqlar, metodistlər, politoloq və sosioloqlar, filosoflar bu problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış və xeyli dəyərli, müasir dövrümüz üçün də əhəmiyyətli olan fikirlər söyləmişlər. Respublikamızda Z.İ. Qaralov, İ.İ. Əliyev, A.N. Abbasov, F.A. Rüstəmov, L.N. Qasımova, F.B. Sadıqov, P.B. Əliyev, R.İ. Əliyev, H.Ə. Əlizadə, H.H. Əhmədov, M.İ. İlyasov, E.Ə. Mollayeva, R.L. Hüseynzadə və başqaları öz əsərlərində şəxsiyyətin inkişafının və formalaşmasının əxlaqi-mənəvi, vətənpərvərlik və s. kimi dəyərli keyfiyyətlərindən danışarkən erkən yaş dövründən başlayaraq məktəblilərdə milli ideyalar, milli adət-ənənələr, milli mənlilik, milli iftixar və milli qürur kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında pedaqogika nəzəriyyəsinin imkan və yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar, xeyli yeni, çox dəyərli elmi fikirlər söyləmişlər. Lakin yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması problemi üzrə konkret tədqiqat ilk dəfə tərəfimizdən aparılmışdır.

Aktual olduğunu nəzərə alaraq, dissertasiya mövzusunun “Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması üzrə işin sistemi” kimi formalaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab etdik.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə.

Tədqiqatın obyektinə – orta ümumtəhsil məktəblərində yeniyetmələrlə milli ideoloji tərbiyə işinin təşkili prosesidir.

Tədqiqatın predmeti yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması üzrə işin sistemidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədi – məktəblilərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması işinin məzmununu, elmi-fəlsəfi, pedaqoji tələblərini, nəzəri və metodik əsaslarını, səmərəli yol və vasitələrini işləyib hazırlamaqla onun sistemini yaratmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri:

– milli azərbaycançılıq ideologiyası məfhumunun mahiyyətini açmaq və məktəblilərdə onun formalaşdırılması işinin əhəmiyyətini göstərmək;

– yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsinin pedaqoji və psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək;

– məktəbli gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə edilməsi probleminin elmi-pedaqoji ədəbiyyatda vəziyyətini təhlil edib ümumiləşdirmək;

– Məktəbli-gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə edilməsinin məktəb praktikasında vəziyyətini öyrənmək;

– yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının imkan və yollarını aşkarlamaq;

– pedaqoji nəzəriyyədə azərbaycançılıq ideologiyası üzrə tərbiyə işinin imkanlarını, forma və vasitələrini üzə çıxarmaq, onun formalaşdırılması imkanlarını və yollarını müəyyənləşdirmək;

– Heydər Əliyev irsini yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsi işinin qüdrətli mənbəyi kimi nəzərdən keçirmək;

– yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının yol və vasitələrini müəyyən etmək;

– alınan elmi-pedaqoji nəticələrin səmərəliliyini pedaqoji eksperimentdə yoxlamaq.

Araşdırmalar zamanı aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur: *ədəbiyyatın təhlili, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, müşahidə, müsahibə, sorğu, pedaqoji eksperiment.*

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması məqsədilə iddiaçı tərəfindən hazırlanmış iş sistemi

Azərbaycan gəncliyinin milli ideologiya əsasında tərbiyəsinə, həqiqi vətəndaş kimi yetişməsinə imkan verir.

2. Təlimprosesində Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri və tarixi təcrübəsi, dövlət atributları ilə bağlı müəllimlərin məqsədyönlü fəaliyyəti yeniyetmələrə milli ideoloji hisslərin və azərbaycançılıq ideyalarının aşılmasında mühüm vasitədir.

3. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında məktəb tərbiyə sisteminin, pedaqoji kollektiv üzvlərinin planlı və məqsədyönlü işinin mənəvi-psixoloji, ideoloji və pedaqoji imkanlarının əhatə dairəsi genişlənir.

4. Sınıfdən xaric tədbirlər zamanı fənn müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, məktəb direktorunun, tərbiyə işləri üzrə müavininin, gənclər təşkilatı nümayəndəsinin V-IX sinif şagirdlərilə təşkil etdiyi planlı, məqsədyönlü, fasiləsiz işi yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideyalarına rəğbət və məhəbbət hisslərinin tərbiyə olunmasına kömək göstərir.

5. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması işi ümumtəhsil məktəblərinin tərbiyəvi rolunun, şəxsiyyətin inkişaf və formalaşdırılmasının keyfiyyətə yüksəlməsinə səbəb olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması məqsədilə pedaqoji, psixoloji və metodik imkanlar tədqiqata cəlb edilmiş və elmi şəkildə şərh olunmuşdur. V-IX sinif şagirdlərinə milli-ideoloji hisslərin aşılması üçün müəllim fəaliyyətinin yol və vasitələri vahid elmi-pedaqoji sistem halına salınmış, təlim-tərbiyə işinin daha da təkmilləşdirilməsinin şərtləri və azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının səmərəli yolları müəyyənləndirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasına rəğbət və sədaqət hisslərinin formalaşdırılması sahəsində öz fəaliyyətlərini səmərəli şəkildə qurmaqda pedaqoji kollektivlərin üzvlərinə öz köməyini göstərəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması ilə bağlı hazırlanmış iş sistemi, onun məzmunu, forma və metodları, imkan və yolları, müdafiəyə çıxarılmış müddəalar pedaqogika elmini nəzəri müddəalarla zənginləşdirəcək,

ideoloji tərbiyənin milli-mənəvi dəyərlər əsasında daha möhkəm qurulmasına imkanlar açacaqdır.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu və başlıca elmi ideyaları, tədqiqatdan alınan nəticələr, onların həyata keçirilməsi ilə bağlı praktik təkliflər müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş, elmi konfranslarda öz tətbiqini tapmışdır. Problemlə bağlı iddiaçının 10 jurnal məqaləsi (o cümlədən 1 məqalə xaricdə), 14 konfrans materialı (o cümlədən 2 konfrans materialı xaricdə) işiq üzü görmüşdür.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, yeddi paraqrafı özündə birləşdirən iki fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın girişi– 26454 işarədən; I fəsil – 160754 işarədən (1.1. – 29622; 1.2. – 55141; 1.3. – 60635; 1.4. – 15356), II fəsil – 75678 işarədən (2.1. – 25166; 2.2. – 9886; 2.3. – 13812; 2.4. – 1182; 2.5 – 14985), nəticə – 13830 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 279194 işarəni əhatə edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə, predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə, elmi yeniliyinə, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar göstərilir.

Dissertasiyanın **“Yeniyyətmlərin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsinin ümumi məsələləri”** adlanan I fəsli 4 paraqrafdan ibarətdir. Fəslin **“Yeniyyətmlərin milli ideoloji tərbiyəsinin mahiyyəti və əhəmiyyəti”** adlanan birinci paraqrafında müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətinə və məzmununa, yeniyyətmlərin milli ruhda tərbiyəsində onun roluna və əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Ulu Öndər azərbaycanlı olması ilə fəxr etdiyini

söyləmiş və azərbaycançılığın müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olduğunu göstərmişdir. Ümummilli lider bildirdi ki, hər bir azərbaycanlı harada yaşamasından asılı olmayaraq öz milli mənsubiyyətinə, azərbaycanlı olmasına görə qürur, iftixar hissi keçirməlidir, azərbaycançılığı: Azərbaycan dilini, onun milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini yaşatmalıdır.

Mövcud ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, milli ideologiyanın mənbələri, onun tarixi lap qədimlərə - təxminən iki min beş yüz, üç min il bundan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycan-türk xalqı dünya mədəniyyətinə “Avesta” kimi yazılı tarixi inci və “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ən qədim sənət abidəsi bəxş etmişdir. Bu abidələrimiz ümumi azərbaycançılıq məfkurəsinin, ideyalarının təşəkkül və inkişafına təkan verməklə bərabər, həm də Şərqi mənəvi dünyasının formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycançılıq ideyalarının tarixi qədim dövrlərlə bağlı olsa da, onun ideologiya kimi formalaşmağa başlaması tarixi son iki əsrə aiddir. Prof. Y.V.Qarayev yazır: *“millətimiz Azərbaycan türkləri, milli ideyalarımızın modeli isə azərbaycançılıqdır. İki əsrlik tarixi inkişafa malik milli ideologiyamız bu iki düstur vasitəsilə formalaşdırılır”*.

İndi respublika pedaqoji ictimaiyyətinin bütün səyləri o istiqamətə yönəldilməlidir ki, gənc nəsil, o cümlədən yeniyetmələr azərbaycançılıq ideologiyasının tələblərinə uyğun milli ruhda, milli dövlətçilik, islamçılıq, türkçülük əsasında tərbiyə olunsunlar və müstəqil dövlətçiliyimiz milli ideoloji, siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə daha da möhkəmlənsin. Ordumuz, aprel (2016-cı il) döyüşlərində və 44 günlük (2020-ci il) zəfər müharibəsində olduğu kimi, daha da güclənsin. Peşəkar milli orduda xidmətə əsgəri hazırlığın təməli məktəb yaşlarından qoyulmalı, yuxarı siniflərdə daha da inkişaf etdirilməlidir. Bir sözlə, Vətəni sevməyi yeniyetmələrdə əqidə, amal və möhkəm inam şəklinə salmaq lazımdır.

Milli ideoloji tərbiyənin *birinci tərəfi* məktəblilərdə erkən yaşlardan başlayaraq vətən sevgisi hissələrinin aşılmasıdır. Şagird doğma Vətəni yalnız təbii sərvətlərinə: daşına, torpağına, meşəsinə, qaz və neft yataqlarına, tarlalarına, zəmisinə, billur bulaqlarına görə

deyil, həm də onun müdafiə qüdrətinə, güclü ordusuna, döyüş texnikasına, tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinə, qəhrəman oğul və qızlarına, şəhidlərinə görə sevməlidir.

Yeniyyətlərdə milli ideoloji tərbiyənin reallaşdırmasının **ikinci tərəfi** erkən yaşlardan başlayaraq dost və düşmənlərimizi tanıتماqdan ibarətdir. Neçə əsrdir ki, özünü bizə dost göstərən, torpaqlarımızda yaşayıb, süfrəmizdən, nemətlərimizdən bəhrələnən xain ermənilər bizə, türk millətinə düşmən kəsilməşlər.

Milli ideoloji tərbiyənin təşkilinin **üçüncü tərəfi** yeniyyətməlik yaş dövrlərindən başlayaraq məktəblilərin ölkənin müdafiəsinə hazırlanmasından, onlara ilkin hərbi bilik və bacarıqların aşılmasından ibarətdir. 44 günlük müharibənin uğurlu nəticələri və qazandığımız böyük qələbə bir daha belə bir qənaətə gəlməyimizə əsas verir ki, müasir döyüşlərdə qələbənin ən etibarlı təminatçısı yalnız ağır hərbi döyüş texnikası deyil. Qələbəni şərtləndirən amillərdən ən önəmlisi gənc nəslin əsil vətənpərvər olması, yüksək döyüş ruhuna yiyələnməsi, Vətən uğrunda həyatından belə keçməsi, müasir kompüter texnologiyasından, fizika və riyaziyyatın tətbiqi imkanlarından faydalana bilməsinə və hərbi döyüş bacarıqlarını əzmlə mənimsəməsidir.

Milli ideoloji tərbiyənin formalaşdırılmasının **dördüncü şərti** yeniyyətmələrin hərbi xidmətə mənəvi-psixoloji baxımından hazırlanmasıdır.

Beləliklə, yeniyyətmələrin milli ideoloji tərbiyəsinin təşkilində təlim tapşırıqlarının və sinifdən xaric tədbirlərin geniş imkanları vardır. Yeniyyətmələr tədricən belə bir əqidəyə gəlirlər ki, Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrini, milli mentalitetini, milli mənəvi dəyərlərini sevmək və ehtiram etmək, Vətənin hər qarış torpağının qədrini bilmək, onu qorumağı bacarmaq lazımdır.

Fəslin **“Yeniyyətmələrin milli ideoloji tərbiyəsinin pedaqoji və psixoloji əsasları”** adlanan ikinci paragrafında göstərilir ki, milli ideoloji tərbiyədə pedaqogika və psixologiyanın prinsipləri, qanun və qanunauyğunluqları əsasında formalaşdırılmalıdır. Yeniyyətmələrlə milli ideoloji tərbiyə işinin mühüm və ən vacib pedaqoji şərtlərdən biri onlarda düşməne, onların havadarlarına, həmçinin vətən xainlərinə nifrət hisslərinin yaradılmasından ibarətdir. Bu iş məktəbin

və bütün təhsilimizin qarşısında duran ən birinci və təxirəsalınmaz vəzifə olmalıdır. Araşdırmalardan görünür ki, bu günə kimi uşaqlara nifrət hissləri aşılamaq, onlarda bu hissləri formalaşdırmaq tərbiyə sistemində özünə mühüm yer tutmamışdır. Odur ki, bu vacib məsələ diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Milli ideoloji tərbiyənin ümumi şərtləri ilə yanaşı eyni zamanda yeniyetmələrin yaş səviyyəsinə, vaxt ehtiyatına və bölgüsünə, tədbirin əhatə dairəsinə və ağırlıq dərəcəsinə görə xüsusi pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirib əsaslandırmaq lazımdır.

Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması prosesinin pedaqoji əsaslarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Milli ideoloji tərbiyə işində uşaqların yaş dövrlərinin xüsusiyyət və qanunauyğunluqlarına əsaslanmaq.

2. Milli ideoloji tədbirlərdə şagirdlərin kollektiv şəkildə iştirakına nail olmaq.

3. Milli ideoloji tərbiyənin təşkili zamanı əyaniliyə üstünlük vermək.

Yeniyetmələrdə milli ideoloji hisslərin formalaşdırılmasının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, indi artıq milli ideologiyamızın məzmununda psixoloji amillər və azərbaycançılıq məfkurəsi sıx surətdə birləşir. Əgər bu vaxta qədər Azərbaycan xalqının milli ideyaları daha çox vətənpərvərlik və əxlaq sahəsini əhatə edirdisə, indi artıq o, geniş siyasi xarakter almışdır. Yeniyetmə və gənclərin milli ideoloji hissləri yalnız o vaxt tam milli mahiyyət daşıyacaq ki, işğalçı düşmənimiz və onun havadarlarına qarşı mübarizə motivləri ilə birləşmiş olsun.

Fəslin ***“Məktəbli gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə edilməsi probleminin elmi-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşu”*** adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, həm Azərbaycan, həm xarici ölkə pedaqoqları və metodist alimləri problemin həllinə nisbətən yaxınlaşmış, onun həllinə kömək edə biləcək xeyli dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüş, onları elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışlar. Bu fikir və ideyaların ümumiləşdirilməsindən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

1. Yeniyetmələrin ideoloji tərbiyəsi ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın böyük bir qismi sovet dövründə yazıldığından həmin əsərlərin başlıca məqsədi kommunist ideologiyasını tədqiq və təbliğ etməklə bərabər, həm də vətəndaşları, o cümlədən də yeniyetmələri bu ideologiya əsasında tərbiyələndirməkdən ibarət olmuşdur. Belə yanaşma sovet-rus koloniyası dağılana qədər davam etmişdir.

2. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması pedaqoji problem kimi yenidən müstəqilliyimizə nail olduqdan sonra xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır.

3. Problemin həllinin vacibliyi bu və ya digər dərəcədə vurğulansa da, pedaqoji ədəbiyyatda yeniyetmələrin milli azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsi məsələsi konkret tədqiqat obyektini kimi götürülməmişdir.

4. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən elmi ideologiya şəklində salınmış azərbaycançılıq ideologiyasını təkcə yeniyetmələrdə deyil, digər yaş qrupuna aid təhsilçilərdə də formalaşdırmaq məqsəduyğundur.

Tədqiq olunan problem baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyat geniş təhlil olunmuş və aparılan ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Məlum oldu ki, yeniyetmələrin milli ideoloji ruhda tərbiyə olunması, onlarda azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması problemi ilə bağlı və ya ona nisbətən yaxın müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Bu baxımdan ən təqdirəlayiq, nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri tanınmış pedaqoq A.N. Abbasovun universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün yazılmış “Milli əxlaq və ailə etikasını” adlı dərslidir. Vəsaitdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi əxlaqı, ailə şərəfi, ailə üzvlərinin qarşılıqlı etik münasibətləri, ailə etik münasibətlərin mahiyyətini, məzmununu, vəzifələrini, əxlaqın kateqoriyalarını, ailə məsələlərini və uşaq problemlərini, ailədə baş verən problemlərin həlli imkanlarını milli mentalitetimiz, milli köklərimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz və ideologiyamız baxımından çox uğurlu şərh edilməklə bərabər vətən sevgisi, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq ideyaları, dinimiz, dilimiz, türkçülük məfkurəsi, milli vüqar və təkəbbür hissi tərbiyəsi məsələlərinə də xüsusi yer ayrılır. Müəllif yazır ki, vətən sevgisi bizim tarixi milli-mənəvi dəyərlərimizdən ən müqəddəsidir. Onun nüvəsində isə vətənpərvərlik

duyğuları dayanır. Vətənpərvərlik duyğuları ölkədə yaşayan hər bir vətəndaşa xas olmalıdır. Bu duyğu və hisslər lap körpəlikdən övladlarımıza təlqin olunmalıdır. Vətəni yalnız sözdə sevmək, onu ifadə etmək hələ azdır, özünün təəssübkeşliyi, hərəkəti, maddi və mənəvi sərvətlərimizi, dövlət rəmzlərimizi, torpağımızı, xalqımızı, dövlət başçılarımızı, tarixi və mədəni abidələrimizi sevmək, onlarla qürur duymaq və iftixar hissində yiyələnmək, respublikamızın inkişafı, möhkəmlənməsi, ölkəmizi dünyada tanıtmmaq və şərəflə, ləyaqətlə təmsil etmək, vətənimizi təcavüzdən mühafizə etmək gərəkdir [8, s. 11]. Dərsləkdə ideologiyamız - azərbaycançılıq ideologiyasının məzmununa dair xeyli elmi-nəzəri ideyaları öz əksini tapır ki, onlar da tədqiqatın müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmasında əhəmiyyətli olmuşdur.

Milli ideologiyanın yaranması probleminə həsr olunmuş, qismən də milli ideyaların məktəblilərə aşılmasına aid olan dissertasiya S.D. Doğanın şagirdlərdə milli qürur hissindən formalaşdırılması probleminin həllinə həsr etdiyi dissertasiyasıdır. Tədqiqatda respublikamızın məktəbləri ilə yanaşı Türkiyə Respublikasının da ümumtəhsil məktəblərinin iş təcrübəsi təhlilə cəlb olunur, müəyyən edilən qabaqcıl iş təcrübəsi əsas götürülür, tarixi mənbələrə müraciət olunur və ölkə başçılarna xas olan zəruri keyfiyyətlərə aydınlıq gətirilir. Dissertasiyada Azərbaycan və Türkiyə yazıçı və şairlərinin yaradıcılıqlarına müqayisəli şəkildə müraciət olunur, onların əsərlərindəki ölkə rəhbərlərinin obrazları nəzərdən keçirilir. Araşdırdığımız problem baxımından tədqiqatın ən maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, Ulu öndər H. Əliyevi və Mustafa Kamal Atatürkü bütöv tarixi şəxsiyyət, türkçülük ideologiyasının yaradıcıları olduqlarını xüsusi vurğulayır, fikrinin düzgünlüyünü xeyli nümunələr gətirməklə əsaslandırır və şagirdlərin milli qürur hissi tərbiyəsini önə çəkir. Əsərdə iş təcrübəsinə xüsusi yer verilir. Tədqiqat pedaqogikada nəzəri və praktik dəyərə malikdir.

Lakin həm ümumi pedaqoji tədqiqatların aparılma texnologiyası baxımından, həm də araşdırdığımız problem baxımından dissertasiyanı məqbul hesab etmək olmaz. Belə ki, S. Doğanın dissertasiya işi bizdən əvvəl bir neçə tədqiqatçılar tərəfindən də təhlil və tənqid olunmuşdur. G.R. Məmmədovanın monoqrafiyasında və T.Ə. Nəbiyevanın

dissertasiya işində bir sıra haqlı nöqsanlar qeyd olunmuşdur. Biz də onunla razılaşıırıq ki, doğrudan da, dissertasiya işinin planı çox qüsurludur. Və bu qüsür dissertasiyadakı ayrı-ayrı məsələlərin məzmunundan da aydın görünür. Dissertasiya işi tədqiqatdan daha çox ümumi məlumatların təsviri verilmiş kitaba oxşayır. Paraqrafların mahiyyəti fəsillərin adlarını uyğun gəlmir. Dissertasiyanın mövzusu şagirdlərdə milli iftixar hissinin formalaşdırılmasına aid olduğu halda, fəsillərin və paraqrafların adlarında “milli iftixar hissinin təşəkkülü” ifadəsi işlənmişdir. Həmin fikir öz ifadəsini 3-cü fəslin 7-ci paraqrafında tapsa da, ancaq bu paraqraf də nədənsə dissertasiyanın adı təkrar olunur.

Dissertasiya işi üç fəsildən ibarətdir. Fəsillərin və paraqrafların başlıqları tədqiqat xarakterli sərlövhələr deyildir. “Hökmdardan tələb olunan əsas keyfiyyətlər” adlanan birinci fəsildə paraqrafların adları və məzmunu fəslin adına uyğun gəlmir və pedaqoji xarakterli sərlövhələr deyil.

Əsərin “Tarixi və ədəbi materiallar haqqında verilən məlumatlar və onların şagirdlərin tərbiyəsində oynadığı rol” adlanan ikinci fəslidə milli azərbaycançılıq, türkçülük ideyalarına az da olsa toxunulur, tədqiqatımız üçün maraqlı olan müəyyən ideoloji fikirlər qeyd olunur. Azərbaycançılıq ideologiyasının elementlərinə bu fəslin Nizami Gəncəviyə, Şah İsmayıl Xətaiyə, Yunis Əmrəyə, Məhəmməd Füzuliyə, Namiq Kamala, Səməd Vurğuna, Nəriman Nərimanova və d. həsr etdiyi paraqraflarda təsadüf etmək olur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslin ikinci paraqrafında (“Dövlət başçısı Əli Rza oğlu Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev) milli türkçülük ideyalarına, onun formalaşdırılması imkanlarına dolayı yolla toxunulur. O biri paraqrafların adları və məzmunu özü dissertasiyanın mövzusu ilə səsleşmişdir.

Müəllif milli ideologiyanın əsas təzahür formalarından biri olan milli qürur, milli iftixar hissinin mahiyyətinə, onun məzmununa konkret münasibət bildirilmir, pedaqoji ədəbiyyat, tədris proqram və dərslikləri, məktəb təcrübəsi mövzu baxımından təhlil olunub öyrənilməmişdir.

Hətta pedaqoji eksperiment keçirilməmiş və alınan nəticələrin və müddələrin doğruluğu belə yoxlanılmamışdır.

Dissertasiyanın II fəslı “Yeniyetmələrin milli ideoloji tərbiyəsinin imkan və yolları” adlanır. Fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir. Fəslin birinci paraqrafında (“*Yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə edilməsinin nəzəri və praktik imkanları*”) göstərilir ki, respublikamızda azərbaycançılıq dünyagörüşü geniş yayılır və üstünlük təşkil edir. Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, hər bir dünyagörüşün əsasında uyğun ideologiya dayanır. Azərbaycançılıq dünyagörüşünün də əsasını azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir.

Hazırda milli azərbaycançılıq ideologiyasını təbliğ etmək, onu hamının, xüsusən yeniyetmələrin başa düşəcəyi tərzdə onlara çatdırmaq vətənpərvərlik amalıdır. Formalaşması vacib olan milli ideologiya keçmiş sovet məktəblərindəki ideologiya ilə eyni deyildir. Sovet məktəbinin ideologiyası marksizm fəlsəfəsinə əsaslanırdı. Marksizm fəlsəfəsinin isə bünövrəsi yox idi. Reallığa söykənmirdi. Buna görə də sovet məktəbinin ideologiyası onu yaşada bilmədi. Azərbaycanın milli ideologiyası milli və mənəvi ənənələrə, müstəqil dövlətçilik ənənələrinə, vətənpərvərlik amalına, ümummilli və ümumbəşəri ideyaların inteqrasiyasına əsaslanır. Azərbaycançılıq ideologiyası müstəqil və suveren dövlətimizin, milli mənafelərimizin və ərazi bütövlüyümüzün təminatçısı olmaqla daim inkişaf etmək, daha da təkmilləşmək və zənginləşmək imkanlarına malikdir. Həm də şərəfli tarixi ənənələrimizə söykənən azərbaycançılıq ideologiyası bütün azərbaycanlıların milli və mənəvi sərvəti kimi qiymətlidir.

Azərbaycan milli ideologiyasının sosial bazası xalqdır, onun ictimai şüurdakı inikası xalqın ruhundan qidalanan milli-mənəvi keyfiyyətlərdir. Ona görə də bu ideologiya yaşayacaq, öz xalqına xidmət edəcək, öz dövlətinin inkişafına və zənginləşməsinə, həmçinin dövlətçilik ənənələrinin yaşaması üçün zəruri olan varislik prinsiplərinin təmin olunmasına xidmət göstərəcək, respublikamızda həyata keçirilən bütün pedaqoji proseslərin metodoloji əsasını təşkil edəcəkdir.

Ümumtəhsil məktəblərində yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması vəziyyətini öyrənmək məqsədilə 50 məktəbdə (Gəncə və Gəncəətrafi rayonlar üzrə 35 şəhər, 15 kənd məktəbi götürülmüşdür) müşahidələr aparılmış, anket sorğusu və müsahibələr keçirilmişdir.

Şəhər və kənd məktəblərinin V-IX siniflərində 36 müəllimin dərsi dinlənmiş, 600-ə yaxın şagirdin fəaliyyəti üzərində müşahidələr aparılmışdır. Müşahidələrdən aydın olur ki, müəllimlərin az bir qismi milli ideoloji fikirlərdən, sadə təsəvvür və məlumatlarından istifadə etməyə, azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmağa təşəbbüs göstərirlər.

Yeniyyətlərin də yalnız müəyyən qismi milli mənəviyyat, milli adət-ənənələr, türkçülük, islamçılıq, vətənpərvərlik, milli ləyaqət, azərbaycançılıq, dövlət qarşısında vəzifə borcu anlayışlarına malikdirlər. Onlar eyni zamanda həm də milli adət-ənənələrimizin, müstəqilliyimizin pozulması, milli-dini mənsubiyyətimizin və milli əxlaqımızın təhqir olunması, alçaldılması və ləkələnməsi kimi hallara qarşıdırlar.

Yeniyyətlər həm şəxsi ailə marağının və mənafeyinin, həm də Azərbaycan dövlətinin, vətəninin mənafeyinin nədən ibarət olduğunu anlayır, onların özü üçün möhkəm əqidəyə, ideala, amala, dəyişməz ideyaya çevrildiyini nümayiş etdirirlər.

Yeniyyətlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması sahəsində müəllimlər əlbirhərəkət etməlidirlər. Yeniyyətlərin arzusunu və maraqlarını nəzərə alaraq, hər hansı məsələni –türkçülüüyü, vətənpərvərliyi, millət sevgisini, qəhrəmanlığı, Azərbaycan dövlətinin istənilən sahədəki nüfuzunun təəssübünü çəkməyi, ərazi bütövlüyümüzün qorunmasını məslək əqidəsinə çevirməyi tərənnüm edən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün məktəb pedaqoji cəhətdən öz rəhbər rolunu həmişə yerinə yetirməlidir.

II fəslin ***“Heydər Əliyev irsi yeniyyətlərin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsinin ən güdrətli mənbəyidir”*** adlanan ikinci paragrafında qeyd edilir ki, milli-mənəvi dəyərlər o zaman yaranır ki, ictimai təfəkkürdə ilk növbədə milli ideyalar formalaşmış olsun. Bu dəyərlər isə dövlətçiliklə qorunur, cəmiyyətdə inkişaf edir və zənginləşir. Milli-mənəvi dəyərlər sonradan ictimai təfəkkür bazasına daxil olmaqla, özü də onu zənginləşdirir. Dövlətçilik yaranmasa, bərqərar olmasa, milli ideyalar yalnız xəyal, arzu səviyyəsində qalır. Cəmiyyətyaşadıqca, ictimai təfəkkür də yaşayır. Ona görə də ictimai təfəkkür həm müasirdir, həm də tarixi. Ulu öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə bəyan etmişdir ki, milli

ideyalar müasirliyin və tarixiliyin dialektik vəhdəti ilə formalaşır, ümummilli xarakter alır.

Ümummilli lider azərbaycançılığa, onun məzmununa çox böyük önəm verirdi. Göstərirdi ki, azərbaycançılıq müstəqil dövlətimizin milli ideologiyasının nüvəsini, özəyini, təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər, dövlətçilik – bütün bunlar azərbaycançılığın tərkib hissələridir.

Həmin tərkib hissələrin milli və ümumbəşəri dəyərlər, dövlətçilik kimi məsələlərdən ibarət olduğu göstərilir. Bu baxımdan azərbaycançılığın müxtəlif mövqelərdən, xüsusən də müasir pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə onun mənimsənilməsinin imkan və yollarının tədqiqinə, tətbiqi və təbliğinə dair problemlərin həllinə böyük ehtiyac vardır. Anlayış kimi azərbaycançılıq geniş və fundamental məsələləri özündə birləşdirir. Ona görə də, təbii ki, pedaqoqlar, psixoloqlar sosioloqlar, politoloqlar, tədqiqatçılar, xüsusən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri tədris etdikləri fənləri müxtəlif prizmalarından şərh edə bilərlər.

Azərbaycançılıq ideyası iki anlayışla – milli ideya və milli dövlətçilik anlayışları ilə bağlıdır. Odur ki, siyasi baxışları, siyasi dünyagörüşləri müxtəlif olan insanlar bu anlayışa müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Hətta “Azərbaycançılıq nədir?” sualına hərə fərqli cavab verir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin bizə miras qoyduğu irsin bir daha araşdırılması, təhlil olunması və diqqətlə öyrənilməsi, ondan düzgün nəticələr çıxarılması yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsi zamanı da mühüm rol oynayır. Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizdə gedən təhsil quruculuğu işində də müdrik pedaqoq, metodoloq, dərin erudisiyalı alim kimi bizə düzgün istiqamət vermiş və aydın yol göstərmişdir. Onun məruzə, nitq və çıxışlarında azərbaycançılıq ideologiyasına, bu ideologiyanın komponentlərinə – təhsilə, elmə, mədəniyyətə, Azərbaycan dilinə, müəllim əməyinə və şəxsiyyətinə, gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərinə və s. qayğı mühüm yer tutur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyatı, şəxsi nümunəsi, dövlətçilik fəaliyyəti, milli əqidəsi, milli təəssübkeşliyi yeniyetmələrə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması

baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Ulu öndərin irsinin gənc nəslin Vətənin layiqli övladları kimi böyüməsində, onlarda yurdsevərlik, doğma torpaq, el-oba sevgisi tərbiyə etməkdə, vətəndaşı olduğu ölkəni, dövləti qorumaqda, hərbi biliklərə yiyələnməkdə rolu son dərəcə böyükdür.

Ümummilli lider dünyada yaşayan türkləri birliyə çağırırdı. O, Türkiyə vətəndaşları qarşısında etdiyi çıxışında demişdir: “Biz bir millət, iki dövlətik!!!”

Heydər Əliyev insanı ucaldan, onu zənginləşdirən milli ideologiyamızın – azərbaycançılıq ideologiyasının komponentlərinə: milli Azərbaycan vətənpərvərliyini, milli ləyaqəti, milli ifixarı, milli dəyanət və vicdanı, düşməyə nifrəti, xalqımızın adət və ənənələrini, ana dilini dərinləndirilməyi, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin vəhdətinin təmin edilməsini, böyüyə hörməti və s. keyfiyyətləri daxil edirdi. “Milli Azərbaycan vətənpərvərliyi” ifadəsini ilk dəfə Heydər Əliyev işlətməmiş, onun mahiyyət və məzmununu açıqlamışdır. Göstərmişdir ki, milli vətənpərvərlik keçmiş tariximizin qiymətləndirilməsi, torpaqlarımızın qorunmasıdır. Azərbaycan çoxmillətli, demokratik bir dövlətdir. Milliliyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş üçün Azərbaycan ana vətəndir. “Vətəndaş” sözü o deməkdir ki, hər bir vətəndaş öz vətəninə sadıq olmalı, onu göz bəbəyi kimi qorumalı və Vətəni uğrunda, torpağı uğrunda, anasının-atasının müdafiəsi yolunda çarpışan, şəhidlik zirvəsinə ucalmağa hazır olmalıdır. Milli vətənpərvərlik Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin vətənpərvərliyidir. Azərbaycan xalqı deyəndə respublikamızda yaşayan bütün xalqların birliyi başa düşülür. Bu xalqın vətənpərvərliyinin dərin kökləri vardır. Azərbaycan vətənpərvərliyi Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına xidmət edir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan xalqının müdrik oğlu Heydər Əliyevin hərbi-vətənpərvərlik irsinin təlim və tərbiyə zamanı əsas götürülməsi, dövlətin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsinə, gənclərin hərbi elminin sirlərinə yiyələnmələrinə xidmət göstərir.

Fəslin ***“Yeniyyət mərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının yol və vasitələri”*** adlı üçüncü paragrafında

göstərilir ki, hər bir müəllim azərbaycançılıq ideologiyasının özəyində Azərbaycan ictimai şüurunun dayandığını bilməlidir. İctimai şüur o zaman milli ideologiyaya çevrilir ki, cəmiyyət öz müstəqil dövlətçiliyini yaratmış olsun.

Dövlətçiliyin mövcud olmadığı mühitdə mənəvi keyfiyyətlər ancaq etnik tanınma vasitəsi hüduunda qalır. Dövlətçilik mühitində isə mənəvi keyfiyyətlərin ictimailəşdirilməsi hüduuları genişlənir və o, artıq ictimai şüura, ictimai şüurdan da milli şüura doğru inkişaf edir. Dövlətçiliyin olmadığı mühitdə etnik-mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi və ictimailəşdirilə bilməsi cəmiyyətin arzusuna və idealına çevrilir. Bu arzu və ideal böyük bəşəri düşüncələr sahibi olan dahilər (Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə və b.), onların ideyaları vasitəsilə yaradılır, canlandırılır, ictimai və bəşəri əhəmiyyət daşıyır. Liderlərin (Heydər Əliyev, İlham Əliyev) rəhbərliyi ilə bu ideyalar həyata keçirilir, insan arzuları reallığa çevrilir. Bu reallıq dövlətçiliyin bərqərar olması kimi möhtəşəm bir sonluqla başa çatdırılır. Dövlətçilik mərhələsində formalaşan və milli ideologiyaya çevrilən milli şüur özündə aşağıdakı atributları əhatə edir: 1. Milli mədəniyyət; 2. Milli etnik-əxlaqı normalar; 3. İctimai birlik və həmrəylik; 4. Dövlətçiliyin atributlarına ehtiram; 5. Vətənpərvərlik; 6. Milli-mənəvi dəyərlərin bəşəri dəyərlərə qovuşdurulması.

Bu atributlara yiyələnmək və onu qorumaq, ənənəyə çevrilib yaşadıqca dövlətçiliyin təməli bərkiyir, olmadıqda boşluq yaranır. Böyük Nizami Gəncəvi elə bir mərhələdə yaşayırdı ki, onun dövründə öz xalqı ancaq *mənəvi keyfiyyətlərlə* etnik tanınma mühitində qapanıb qalmışdı. Nizami bu mühitdən çıxış yollarını axtarırdı. O, cəmiyyət, şəxsiyyət, fikir və düşüncə azadlığına məxsus bütün bəşəri ideyaları Azərbaycan mühitinə gətirib milli ictimai şüuru canlandırır, inkişaf etdirir, cəmiyyətin ictimai təfəkkürünə nüfuz edir, ona layiq olanı əldə etməyə istiqamətləndirirdi. Nizami dövründə Azərbaycan mühitində oyadılan ictimai şüur sonrakı sələflərin dövründə zənginləşdirilərək gələcəyə – onu həyata keçirməyə qadir olan Liderə- Heydər Əliyevə çatdırıldı.

Dissertasiyada göstərilir ki, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında Füzuli yaradıcılığının imkanları da genişdir. İddiaçı həmin imkanların da üzərində dayanmışdır. Dissertasiyada bu məsələlərlə tanış olmaq mümkündür.

II fəslin 4-cü paragrafı *“Alınan elmi-pedaqoji nəticələrin səmərəliliyinin pedaqoji eksperimentdə yoxlanması”* adlanır. Eksperimentin müəyyən edici mərhələsində problemin məktəb təcrübəsindəki vəziyyəti və hazırlanmış materialın yeniyetmələrdə hansı nəticə verə biləcəyi öyrənilmiş, problemin həllinin praktik olaraq mümkünlüyü və eksperimentin keçirilmə mexanizmi dəqiqləşdirilmişdir.

Pedaqoji kollektiv üzvlərinin, eksperimental və nəzarət sinif şagirdlərinin nəzəri və praktik bilik səviyyələrinin, həyat tərzi və məişət şəraitlərinin, kollektivdəki mövqelərinin, müəllimlərin metodik səriştəliklərinin təxminən eyni olması diqqət mərkəzində dayandı.

Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması məqsədilə hazırlanmış materiallar əsasında eksperimentin öyrədici mərhələsində eksperimental sinif şagirdləri ilə məqsədyönlü, sistemli, fasiləsiz işlər həyata keçirildi.

Tədris ilinin sonunda təlimin keyfiyyəti yoxlayıcı eksperiment vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Yoxlayıcı eksperimentin nəticələri cədvəl 2.4.2-dəki kimi olmuşdur.

Cədvəl 2.4.2.

Eksperimental və kontrol sinif şagirdləri ilə aparılmış yekun (yoxlayıcı) eksperimentin nəticələri

Məktəblər	Eks. və nəz. sinifləri		Şag. sayı	Səviyyələrüzrə cavablar			
				I	II	III	IV
Gəncə şəhəri 16 №-li tam orta məktəb	eksp.	VIII ^a	26	9(34,6%)	8(30,8%)	6(23,1%)	3(11,5%)
		VIII ^b	24	8(33,3%)	11(45,8%)	3(12,5%)	2(8,3%)
	nəz.	VIII ^c	25	4(16,0%)	8(32,0%)	7(28,0%)	6(24,0%)

Gəncə şəhəri 23 №-li tam orta məktəb	eksp.	IX ¹	21	8(38,1%)	6(28,6%)	5(23,8%)	2(9,5%)
		IX ²	25	6(24,0%)	9(36,0%)	7(28,0%)	3(12,0%)
	nəz.	IX ³	20	3(15,0%)	7(35,0%)	6(30,0%)	4(20,0%)
Göy-göl rayonu Üçtəpəkənd tam orta məktəbi	eksp.	VII ^a	19	9(47,4%)	6(31,6%)	2(10,5%)	2(10,5%)
		VIII ^b	21	8(38,1%)	9(42,9%)	4(19,0%)	0(0,0%)
	nəz.	VII ^b	20	2(10,0%)	6(30,0%)	10(50,0%)	2(10,0%)
		VIII ^a	18	3(16,7%)	5(27,7%)	7(38,9%)	3(16,7%)
Tovuz rayonu Düzyurd kəndorta məktəbi	eksp.	VIII	12	6(50,0%)	3(25,0%)	3(25,0%)	0(0,0%)
		IX	10	4(40,0%)	3(30,0%)	1(10,0%)	2(20,0%)
Daşkəsən rayonu Qabaqtəpə kənd orta məktəbi	nəz.	VIII	9	0(0,0%)	3(33,3%)	2(22,2%)	4(44,5%)
		IX	11	2(18,2%)	2(18,2%)	3(27,3%)	4(36,3%)

Cədvəldən görünür ki, aparılmış sistemli və məqsədyönlü iş nəticəsində eksperimental siniflərdə keyfiyyət əsaslı şəkildə yüksəlmişdir. Gəncə şəhəri 16 №-li məktəbin VIII^a və VIII^b, 23 №-li məktəbin IX¹ və IX² siniflərində azərbaycançılıq ideologiyasının komponentləri ilə bağlı suallara 96 şagirddən 31-i - birinci, 33 nəfəri - ikinci, 22 nəfəri - üçüncü, 10 nəfəri - dördüncü, səviyyəli cavablar alınmışdır. Kontrol siniflər kimi götürülmüş Gəncə şəhəri 16 və 23 №-li məktəblərin VIII^c və IX² siniflərində 45 şagirddən 7-si - birinci, 15-i - ikinci, 13-ü - üçüncü, 10-u isə - dördüncü səviyyəli cavablar vermişlər. Kənd məktəblərində isə vəziyyət aşağıdakı kimi idi: eksperimental siniflərdə, yəni Tovuz rayonu Düzyurd və Göy-göl rayon Üç-təpə kənd orta məktəbinin VII^a, VII^b VIII və IX siniflərində 62 şagirddən 27 nəfəri - birinci, 21 nəfəri - ikinci, 10 nəfəri - üçüncü, 4 nəfəri – dördüncü; kontrol siniflərdə isə, yəni Tovuz rayonu Düzyurd və Daşkəsən rayonu Qabaqtəpə kənd orta məktəblərində 58

şagirddən 7 nəfəri - birinci, 16 nəfəri -ikinci, 22 nəfəri - üçüncü, 13 nəfəri isə - dördüncü səviyyəli cavablar vermişlər.

Deməli, eksperimentin sonunda azərbaycançılıq ideyalarına, onun komponent və əlamətlərinə mükəmməl yiyələnən, öz təlim və həyat fəaliyyətində həmin komponent və əlamətlərdən faydalanmağı və onu əsaslandırmağı bacaran, milli dövlətçilik uğurlarımızla, milli ideologiyamızla, dövlət müstəqilliyimizlə, hərbi, siyasi və iqtisadi uğurlarımızla bağlı zəruri dönyagörüşə malik şagirdlərin sayı tədris ilinin əvvəli ilə müqayisədə kontrol siniflərə nisbətən eksperimental siniflərdə xeyli artmışdır.

Eksperiment göstərdi ki, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasına xidmət edən pedaqoji sistemi formalaşdırmaq mümkündür. Bu sistemin reallaşdırılması praktik cəhətdən də yeniyetmələrlə təlim və tərbiyə işlərinin keyfiyyətə yaxşılaşmasını təmin edir.

Tədqiqatın ikinci fəslində bəhs olunan məsələlərə dair aşağıdakı kimi ümumiləşdirmə aparmaq olar:

1. Yeniyetmə-məktəblilərdə azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmağın təşkilati-pedaqoji modeli çoxcəhətlidir, çoxfunksiyalıdır, təşkilati-təhsil blokları arasında birbaşa əlaqəni əks etdirən və tərkibində təhsilin məzmunu aparıcı yer tutan komponentlərdən ibarətdir.

2. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması prosesi onun mərhələli məzmununu aşağıdakı modullar üzrə işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir: “Azərbaycanın ən vətənpərvər, qəhrəman insanları”, milli-tarixi ənənələr, azərbaycançılıq ideyaları, dövlət atributları və milli-ideoloji irs istiqamətləri üzrə.

3. Yeniyetmə-şagirdlərində milli ideoloji, milli ləyaqət hissələrinin formalaşdırılması texnologiyası təkcə ətraf aləm haqqında biliklərimizin strukturuna və vasitələrinə yönəldilmiş (bu günki tədris təcrübəsinə xas olan) və ilk növbədə tarix və ədəbiyyat kimi fənlərin yenilənməsinə ehtiyac duyan ənənəvi tədris materialı üzərində deyil, həm də milliyönlü tərbiyə, təhsil və təlimin təşkilatı yolu ilə obyektiv biliklər dünyasına əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

4. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması milli ideyaların inkişafına sivil yanaşma çərçivəsində həyata keçirilir, bu işə tərbiyə prosesində özündə vətənpərvərlik, mənəviyyat, birlik, sadəlik, bəşəri həssaslıq, qüdrətlik, yorulmaz fəaliyyət, vicdan, yüksək və hərtərəfli istedad və s. ehtiva edən azərbaycan xalqının etnik xüsusiyyətlərinə, milli mentalitetinə əsaslanmağı nəzərdə tutur.

5. Təşkilati-pedaqoji modelin səmərəliliyi Azərbaycan milli mənəviyyat məktəbinin paradiqması çərçivəsində aparılan eksperimental işlərin nəticələri ilə təsdiqini tapır və milli ideyaların idrak, emosional-şəxsi, praktiki effektiv meyarlara uyğun olaraq tərbiyə prosesinin monitorinqini, həmçinin yeniyetmə şagirdlərində milli ideyaların formalaşmasının səviyyəsindəki dəyişikliklərin izlənməsini və şəxsiyyətə xas olan bu keyfiyyətlərin formalaşması dinamikasının təhsil prosesinin digər subyektləri (müəllimlər, valideynlər) tərəfindən qiymətləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatla bağlı bir sıra **nəticələr** alınmışdır. Onların bəzilərini diqqətə çatdıraraq:

Azərbaycanda ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması yolunda uğurlu qələbələr qazandığımız, torpaqlarımızı Ali Baş Komandanımızın zəkası, şəhidlərimizin və əsgərlərimizin qəhrəmanlıqları sayəsində işğaldan azad etdiyimiz, tarixi-xarici düşmənlərimizin təxribatlarının daha da artdığı bir mərhələdə orta ümumtəhsil məktəblərimizdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması vəziyyətinin təhlili, problemin həll yollarının axtarılması, xarici və xüsusən də yerli tərbiyə təcrübəsinin öyrənilməsi təsdiq edir ki, Azərbaycan cəmiyyətində, yerli pedaqoji elmdə yeniyetmələrin milli ideoloji tərbiyəsinin bu günkü reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün adekvat bir sistemin yaradılması məsələsi aktual xarakter kəsb edir. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması obyektiv-zəruri, tarixi-məntiqi və sosial-pedaqoji fenomen kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycançılıq ideologiyasının elementlərinin məktəblilərdə formalaşdırılmasına kiçik məktəb yaş dövründən təsadüf olunsa da, lakin onun ideologiya kimi formalaşdırılması uşaqların yeniyetməlik yaş dövründən başlayır. Azərbaycançılıq ideologiyası yeniyetmələrdə

müstəqil dövlətçiliyimiz, dövlət atributlarımız (bayrağına, himninə, gerbinə), vətənpərvərlik, türkçülük, İslam dini, ana dilimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz və milli mənsubiyyətimiz ilə bağlı ideyalar əsasında formalaşdırılır, möhkəmlənir, güclənir və milli əqidə, milli amal şəklini alır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının nəzəri-fəlsəfi və pedaqoji əsasları, yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının aparıcı imkanları, vasitə və yolları üzə çıxarılmışdır. Sosial pedaqoji fenomen kimi məktəblilərdə milli ideologiyamızın formalaşdırılmasının mahiyyəti haqqında biliklər dərinləşdirilmişdir.

1. Tədqiqat belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması dedikdə, onların sosial-siyasi, mənəvi və etik milli təcrübəni mənimsəmələri üçün fəaliyyətlərinin təşkili və idarə edilməsini məqsədyönlü və şüurlu şəkildə həyata keçirən pedaqoji proses başa düşülməlidir.

2. Eksperiment göstərdi ki, yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması o zaman daha səmərəli olur ki, tədris prosesi aşağıdakıları nəzərə almaqla təşkil edilsin:

– tədris prosesində insanpərvərlik, vətənpərvərlik, mənəviyyat, birlik, sadəlik, bəşəri həssaslıq, qüdrətlilik, fəaliyyətdə yorulmazlıq, vicdanlılıq və s. əlamətlərə, yüksək və müxtəlif istedadı özündə ehtiva edən Azərbaycan xalqının dərin psixologiyasına, onun mentalitetinə aid olan dəyərli keyfiyyətlərə daha çox önəm verilsin;

– azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması o zaman səmərəli olur ki, o, yeniyetmələrdə idrak bilikləri, bilikləri mənimsəməyə narahatçılığı, şəxsi-emosionallığı, praktik təsirlərə malik komponentlərin daxil olduğu milli etiqadların inkişafını təmin etsin;

– şagirdlərin milli ideoloji tərbiyəsi, onlara azərbaycançılıq ideyalarının mənimsədilməsi prosesi təkcə bugünkü təlim texnologiyaları üçün xarakterik olan dünyəvi biliklərin məzmununa və vasitələrinə yönəlmiş tədris materialları əsasında deyil, həm də təlim və tərbiyənin sınaqdan çıxmış milliyönlü imkanlarından faydalanmaqla həyata keçirilsin.

3. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması üzrə işlənib hazırlanmış təşkilati-pedaqoji modelinin təlim prosesində və sinifdaxaric tədbirlər zamanı həyata keçirilməsi yeniyetmələrin öz dövlətinin vətəndaşı, xalqının ləyaqətli övladı kimi böyümələrinə şərait yaradır.

4. Pedaqoji eksperimentin nəticələri irəli sürülən fərziyyənin doğruluğunu sübutəyitirərək belə bir ideyaya haqq qazandırdı ki, tərbiyənin milli ideyalar əsasında təşkilati-pedaqoji modelinin həyata keçirilməsi, yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyəsinin təminatçısı ola bilər.

5. Təlim prosesi yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının aşılmasında mühüm rol oynayır.

6. V-IX sinif şagirdlərində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında sinifdaxaric tədbirlər özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması işində uğurlu nəticələrə nail olmaq üçün aşağıdakı **təkliflərin** nəzərə alınmasını məqsədmüvafiq sayırıq:

1. V-IX siniflərdə tədris olunan humanitar fənlərin proqram və dərsliklərində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasına kömək göstərəcək mövzuların və materialların daxil edilməsi məqsəduyğundur.

2. Təhsilalanlarda azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması problemi üzrə tədqiqatların genişləndirilməsi məsləhətdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqatda irəli sürülən başlıca ideyalar, əldə olunan nəticələr müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir dövrdə gənclərin milli hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin metodoloji istiqamətləri // -Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2008, № 6, s.318-321.

2. Pedaqoji nəzəriyyədə azərbaycançılıq ideyasının məzmunu haqqında //-Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri.

Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2011, № 3, s. 221-224.

3. Məktəbli gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə edilməsi // -Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. “Təhsil sistemində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 28 iyun 2012-ci il. Bakı: Mütərcim, 2012, s.147-149.

4. Yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə olunması üzrə işin xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2012, № 2, s.120-124.

5. Yeniyetmələrin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə edilməsinin nəzəri məsələləri // -Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2012, № 2, s. 230-234.

6. Теоретические и педагогические основы воспитания подростков в духе идеологии азербайджанства // -Казахстанский Государственный Педагогический Университет имени Абая, ВЕСТНИК, серия «Педагогические науки», 2012, №4, с.101-105.

7. Nizami Gəncəvinin əsərləri yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının başlıca vasitəsidir // -Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2012, № 4, s. 285-288.

8. Nizami Gəncəvinin əsərləri vasitəsilə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. “Ümumi orta təhsilin müasir problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, Naxçıvan, 24 noyabr 2012-ci il. Bakı; Mütərcim, 2012, s.224-225.

9. Məktəbli gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə edilməsinin nəzəri-pedaqoji əsasları // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 542.

10. Məktəbli gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə edilməsi probleminin elmi-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşu // -

Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu (xüsusi buraxılış). Bakı: Mütərcim, 2013, № 3, s.139-141.

11. Heydər Əliyev irsi və gənclərin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyəsi // Sumqayıt Dövlət Universiteti. “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. I hissə, Sumqayıt, 2013, s.141-145.

12. Постановка проблемы воспитания школьной молодежи на основе идеологии азербайджанства в научно-педагогической литературе // Российская академия наук. Фундаментальные и прикладные проблемы науки. Материалы VIII Международного симпозиума, Том 8. Москва: РАН, 213, с.18-24.

13. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında Füzuli yaradıcılığının imkanları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin 91-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda V beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 612-622.

14. Yeniyetmələrdə milli-azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmağın nəzəri xüsusiyyətləri // Gəncə Dövlət Universiteti. Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransının materialları, II hissə, Gəncə, 2016 s.201-202.

15. Tərbiyədə milli şüur və milli ideologiya: qiymətləndirmə // “Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: məzmun və vasitələrin yaradılması problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 25 iyun 2016-cı il. Bakı: ARTPI, 2016, s.254-255.

16. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının psixoloji məqamları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 588-590.

17. Təbiət fənlərinin tədrisinə milli azərbaycançılıq ideologiyası baxımından qoyulan tələblər // Gəncə Dövlət Universiteti. “Müasir təbiət elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları II hissə, 04-05 may 2017-ci il, Gəncə, 2017, s.278-279.

18. Heydər Əliyevin milli ideoloji irsi və yeniyetmələrə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında ondan istifadə // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. “Təhsil kurikulumları: praktik tətbiqlər” mövzusunda keçirilmiş respublika konfransının materialları (19 aprel 2017). NMI: ”Məktəb” nəşriyyatı,2017, s.24-27.

19. Yeniyetmələrdə milli azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmağın ümumi nəticələri // -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2018, № 3, s.49-53.

20. Milli hərbi-vətənpərvərliyin inkişafı və onun azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına təsiri // -Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, Gəncə,№ 2, s. 363-365.

21. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında ümumpedaqoji nəticələr // Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. “Müəllim hazırlığı strateji hədəflərdən biri kimi” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları (18 may 2018). Bakı, 2018, s.60-61.

22. Yeniyetmələrdə milli-azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasından irəli gələn ümumi nəticələr // Gəncə Dövlət Universiteti. “Gənc alimlərin III beynəlxalq elmi konfransı”nın materialları. II hissə, 17-18 noyabr 2018-ci il, Gəncə, 2018, s.261-264.

23. Nəzəriyyədə azərbaycançılıq ideologiyası // Gəncə Dövlət Universiteti. “Gənc alimlərin IV Beynəlxalq Elmi Konfransı”n materialları. II hissə, 25-26 oktyabr 2019-cu il, Gəncə, 2019, s.375-377.

24. Воспитание молодежи в духе национального достоинства // Московского Государственного Института Культуры. Актуальные проблемы педагогики и психологии: Материалы VIмеждународной научно-практической конференции (Москва, 09 февраля 2021 г.). Москва, 2021, с.94-98.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 1, Az 7003, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rəsmi internet saytında (www.nmi.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 30 iyun 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.06.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40090

Tiraj: 100